SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

Approved By UGC Journal No-41129 Up to June 2019

IMPACT FACTOR - 5.98

PARADIGM SHIFT OF INDIAN ECONOMY AND ITS IMPACT ON VARIOUS SECTORS

October to December, 2019 Volume-VI, Issue-IV

Saturday, 28th December, 2019

CHIEF EDITOR

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce

Akola- 444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

CONTENTS

1.	A Study On Impact of Paradigm Shift of Economy On Various Business Sectors	Dr. S. G. Chapke	1
2.	Disinvestment Policy of Indian Government And Its Impact	Dr. Yogesh Agrawal	4
3.	The Problem of Rising NPA In Banking Sector In India: Comparative Analysis of Public And Private Sector Banks	Dr. Mahesh Gaikwad	7
4.	Impact of Online Shopping In India	Dr. Baljeetkaur Oberoi	10
5.	Indian Economy And It's Impact of Agriculture Sector: An Analytical Study	Dr. Vijay Bagde	13
6.	Goods And Services Tax And Its Impact On Indian Economy: A Study	Dr. Mahendra kumar	17
7.	The Impact of Online Shopping Upon Retail Trade Business	Dr. Ronil Ahale	21
8.	DigitalBankingAnd Its EffectOnIndianEconomy	Dr. Nidhi Awasthi	25
9.	Impact of Privatization On Life And General Insurance Companies In India	Ku J.M.Bhagat	28
10.	A Study On The Customer Awareness of E- Banking Services In Karanja City	Dr. Nilam Chhangani	32
11.	Impact of Digitalization On Banking Sector Of India	Dr. Nilesh Chotiya	35
12.	The Effects of Online Banking	Prof. Suresh Gawai	37
13.	E-Commerce And It's Impacts On Market And Retailers In India	Dr. Ananta Kharche	40
14.	Non-Performing Assets (NPA) And Its Effects On Banking Sector	Dr. Vandana Mishra	43
15.	Digitalization of Banking Issues And Challenges In Rural India	Dr. Dinesh Raghuwanshi	46
16.	Impact of Women Entrepreneurship In Small Scale Industries	Ku. Pramila Sharma	49
17.	Development of Co-Operative Banking Sector - Impact On India Economy	Mangalavati Pandey	52
18.	Effects of Online Shopping Trends On Consumer-Buying behavior: An Empirical Study of Akola	Dr.Archana Khandelwal	55

19.	Indian Banking Sector And Its Impact On Economic Growth Rate: A Study	Dr. Sanjay Bagde	60
20.	Advantages And Disadvantages of Digital Banking	Asst.Prof-Bhutada	64
21.	The New Agricultural Policy 2000 And Its Impact	Dr.Sunil Borchate	67
22.	Merger of Public Sector Banks (A Paradigm Shift) And Its Impact	Arun Chavhan	69
23.	Impact of Digital India: The Review	Dr. Dilip Chavan	72
24.	Economic Reforms And Its Impact On The Insurance Sector In India	Shilpa Chauhan Dr. P. R. Chaudhari	76
25.	Economic Growth And Its Impact of Service's Sector In India : A Study	Dr. Sanjay Dhanvijay	80
26.	Non-Performing Assets of Indian Banking System And Its Impact On Economy	Chandrakant Dhumale	84
27.	Impact of Net Banking, Mobile Banking On Financial Institution	Dr. F. N. Mahajan	88
28.	Mergers In Banking Industry of India: Some Emerging Issues	Prof. Rahul Mahure	91
29.	Agriculture Export Policy In Maharashtra State	Dr. Devyanee Nemade Vijay Tiwari Jayshree Wasule	94
30.	Privatization Policy And Life Insurance Corporation of India	Dr.Gayatri Tiwari	99
31.	Paradigm Shift of Indian Economy& Its Impact On Agricultural Sector	Vrushali Warade	103
32.	Current Status And Challenges of Nam	Ku. Jayshree Wasule Dr. Devyanee Nemade Shri. Vijay Tiwari	107
33.	A Study On Merger of Banks And Its Impact In Context To Public Banking Sector	Dr. Karishma Agarwal	111
34.	Digital Banking In India And Its Impact	Parishkrit Agrawal	115
35.	A Study of Medical Tourism In India	Dr. Harish Badwaik	117
36.	Innovations In Digital Banking And Its Prodigious Effect In Banking Industry	Dr. P.G.Dammani	121
37.	Growth of Online Pharmacy Shopping And Its Impact On Indian Economy	Praneta Desale Rakesh Salunkhe	125
38.	Growth of Online Banking And Its Impact	Dr.A.K.Dhanagare	130

39.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Renuka Ghadyalji	133
40.	The Role of Digitalisation In Banking System In India	Dr.Wasudeo Golait	137
41.	Merger of Banks And Its Impact On Indian Economy	Vivek Joshi	141
42.	Economic Reforms And Service Sector: A Perspective To Inclusive Growth	Dr V. C. Kharode	145
43.	A Study On Prospects And Problems of E-Filing of Income Tax Returns of Pimpri	Priti Dawande	148
44.	Digital Banking And Its Effects	Dr.P.N.Ladhe	151
45.	A Pragmatic Study of Mergers And Acquisitions And Its Impact In Indian Banking Sector	Dr. Jyoti Lahoti	155
46.	Growth of Online Shopping In India	Dr. Smita Lokhande	158
47.	Paradigm Shift of Indian Economy& Its Impact On Various Sectors	Dr. Jyoti Maheshwari	160
48.	New India Agricultural Pricing Policy And Its Impact	Dr.A.S.Purohit	163
49.	Role of Women In Narsapur Lace Work And Its Impact	Dr. J. Pandu Rangarao	167
50.	Growth of Online Shopping And Its Impact On Indian Market	Dr. Rajendra Raut	171
51.	Inclusiveness of Scheduled Castes Entrepreneurs In to Entrepreneurship: With Reference To Role of DICCI & Disinvestment Policy of Indian Government	Rajesh. B. Sasane	173
52.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Jayshree Sharma	176
53.	Privatization Policy of Indian Government In Telecommunication Sector And Its Impact On BSNL	Dr. Swati Tiwari Dr. J. M. Kale	180
54.	Privatization Policy of Indian Government In Life And General Insurance And Its Impact On LIC And Government General Insurance Companies	Neha Verma	184
55.	Impact of Paradigm Shift In Indian Economy On Agriculture Sector	Dr G. S. Wasnik	188
56.	Implication of Demonetization On NPA In India (Period After Demonetization Upto March 2019)	Dr. Sonal Chandak	191
57.	Electronic Money: New Emerging Technologies In Digital Banking In India	Anupama Chavhan	194
58.	The Various Aspects of Online Shopping	Dr. Vinod Chavhan	197

59.	Digital Marketing: Challenges And Opportunities	Dr. Sanjay Dandade	199
60.	Digital Banking And Its Effects	Dr. Navnath Gaikwad	203
61.	Agricultural Marketing In India: An Overview.	Monica Goud	205
62.	A Study of Strategic Disinvestment of BPCL – General Perspective	Dr. Rupa Gupta	209
63.	Role of Indian Railway Sector In Indian Economy	Dr. N.M.Gutte	212
64.	Impact of Non- Performing Assets On Baking Sector	Deepa Hinge	214
65.	An Analytical Study of New India Pricing Policy	Dr. J. M. Kale	218
66.	Impact of Internet Banking On Customer Satisfaction And Business Performance	Dr. Uttamchand Kamble	220
67.	Paradigm Shift of Indian Economy And Its Impact On Banking Sector	Prof. Ashish Kanhu	223
68.	A Study of Impacts of Bank Merger On Banking And Economy	Ajinkya Metkar Hanisha Chhabra	227
69.	New Indian Agricultural Marketing Policy And Its Impact	Dr. T. G. Mirge	231
70.	Digital Banking And Its Effects On Indian Economy	Dr. Ashish Mohata	235
71.	Non-Performing Assets of Public Sector Banks In India: Assessment And Emerging Issues	Dr. Anand Naranje	238
72.	Effect of Non-Performing Assets In Banking Sector	Dr. Ambadas Pande	241
73.	Hospitality Industry – A Paradigm Shift Effect of Indian Economy On It In View of Skill Development	Harshal Rasal Pankaj Deshmukh	245
74.	A Study of Service Sector In The Light of Paradigm Shift In Indian Economy	Prof. Sudhir Raut	248
75.	Digital Banking : An Emerging Trend of Present India	Shilpa Sarda	251
76.	An Analytical Study of Merger of Banks & It's Impact	Dr. Anup Sharma	254
77.	Digital Banking And Its Effects	Dr. Tai B Uke	257
78.	Importance of Watershed Development	Dr. Jyoti Lahoti Sulbha Wankhede	260

79.	Customer Behavior And Risks In Online Shopping	Satyanarayan Rathi	263-
80.	Credit Card Frauds In India: A Conceptual Framework	Dr. Manisha Araj	267-
81.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Dr. Bharati Chokhani	270-
82.	Digital Banking And Cyber Crime	Prof. Kavita Dalmia	274
83.	Growth of Online Shopping	Dr. Balkrushna Ingle	277
84.	Effects And Causes of Non-Performing Assets (NPA) In The Banking Sector	Dr. Sunil Kedar	279
85.	Importance of E- Commerce In Small Industries In India	Dr.Ganesh Khekale	283
86.	Digital Banking And Its Implication On Indian Business	Dr. Dharmendra Dr. G.G. Gondane	285
87.	Paradigm Shift of Indian Economy And Its Impact On The Growth of Online Shopping	Prof. Priyanka Korpe	289
88.	Banks Merger Policy In India Beneficial For Indian Economy	Dr. Mahesh Dabre	293
89.	Tourism Industry And Impact of Indian Economy On It, In View of 'Make In India'	Nirav Patil Pankaj Deshmukh	296
90.	Analysis of Food Security In Indian Economy	Dr. Varsha Sukhadeve	299
91.	Problem of Agricultural Marketing In India	Harshada Wadhone	302
92.	A Study On Financial Performance of ONGC After Acquisition of HPCL	Dr.D.V.Ingle	304
93.	National Agricultural Policy And Its Impact On Agricultural Sector	Dr. Hitesh Kalyani	308
94.	Paradigm Shift of Indian Retailing: A Global Perspective	Dr. V. K. Mahulkar	311
95.	An Empirical Review On Shifting of Economic Model And Slow Down of Various Sector In India	Dr.Rajkumar Sharma Dr.Anilkumar Rathod	315
96.	Mergers In Banking Sector of India	Dr. Prashant Vairalkar	317
97.	भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राच्या उपलब्धी व आव्हानांचे आर्थिक विश्लेषण	डॉ. अमोल आवंडकर	321
98.	नविन कृषी धोरणाचे कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम	सविता बाभुळकर,	324

99.	भारत सरकारचे आयुर्विमा आणि सामान्य विमा विषयक खाजगीकरणाचे धोरण व त्याचे परिणाम	प्रा. आनंद चव्हाण	326
100.	ऑनलाईन खरेदीची वाढ आणि त्याचे परिणाम	प्रा.विलास चव्हाण	330
101.	राष्ट्रीय कृषी धोरण (2000) ची यशस्वीता	प्रा. संजय देशमुख	334
102.	भारतीय बॅंकाचे आधुनिक स्वरुप व ग्राहक	प्रा. घननील गजभिये	337
103.	भारतातील कृषी वित्तीय धोरण आणि परिणाम–एक अध्ययन	प्रा.अरूण गजभिये	339
104.	ई–बॅंकिंग व त्याचे परिणाम	प्रा. गिरीश गवई	342
105.	ऑनलाइन खरीदी विकास एवं प्रभाव	डॉ. जयंत गुप्ता	344
106.	ऑनलाइन खरेदीचे परिणाम : एक अध्ययन	प्रा.मनिषा किर्तने	347
107.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील कृषी व्यवसायावर झालेला परिणाम	श्री. पुरुषोत्तम कुटे	349
108.	डिजिटल बॅंकिंग आणि त्यांचे परिणाम	डॉ. अनिल पितळे	352
109.	ऑनलाईन व्यापार व त्याचे परिणाम	डॉ. जयंत पोरे	354
110.	डिजीटल बॅंकिंग के फायदे –जोखीम एवं नुकसान : एक अध्ययन	डॉ. मोनिका तापडिया	356
111.	डिजिटल बॅंकिंग	डॉ.नीता तिवारी	359
112.	नविन आर्थिक धेरणांचा कृषी क्षेत्रावरिल परिणाम : संदर्भ कृषी धोरण २०००	प्रा. गजानन वानखडे	362
113.	कृषी क्षेत्रावर परिणाम	Savita Babhulkar	364
114.	भारतातील कृषी विपणनातील दशा आणि दिशा	प्रा. एम. यु. अर्जुने	366
115.	बॅंक विलीनीकरण आणि त्याचा प्रभाव	Pravin Bondre	370
116.	राष्ट्रीय कृषी धोरण (२०००) ची यशस्वीता	प्रा .संजय देशमुख	375
117.	भारतातील डिजिटल बॅंकींगचा विकास आणि आव्हाने	सुनिल थोरात	379
118.	राष्ट्रीय कृषी योजनेअंतर्गत- महाराष्ट्रातील जलसिंचन व समस्या	डॉ. अनिल तिरकर	384

107.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील कृषी व्यवसायावर झालेला परिणाम

श्री. पुरुषोत्तम मधुकर कुटे
सहाय्यक प्राध्यापक–वाणिज्य विभाग,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
चिखलदरा, जि. अमरावती.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र हे भारतातील आघाडीचे औद्योगिक राज्य असले तरी राज्याच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये षेतीचे महत्व अजूनही अबाधीत आहे. 2001 च्या जणगणने नुसार राज्यातील जवळपास 55 प्रतिषत लोकसंख्या उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून षेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास होऊन ही षेती क्षेत्र आज ही राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत राज्याच्या स्थूल उत्पन्नात षेतीचा वाटा जास्त होता. 1950–51 पासून तर आज पर्यत विभिन्न खाद्य सामग्रीच्या उत्पादनात 2.78 टक्के वरुन 47.57 गुना वाढ झाली आहे. हे भारतातील कृषीचे एक वैषिष्टे आहे. मात्र उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासामुळे षेतीच्या विकासाकडे झालेल्या अक्षम्य दुर्लक्षतेमुळे राज्याच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील षेतीचा वाटा उत्तरोत्तर कमी होत तो 14.4 (2010–11) टक्के पर्यंत आला आहे. यामुळे कृषी व्यवसायात सुस्ती व चढउताराचे वातावरण पहावयास मिळते. त्यामुळे सद्यःस्थितीत या क्षेत्रातील वृध्दी दराचे आकडे उत्साहवर्धक दिसत नाही. या स्थितीतून बाहेर निघण्यासाठी जर प्रभावी उपाय योजना केल्या गेल्या नाही तर याचे गंभिर परिणाम जनतेला व पर्यायाने देषाच्या अर्थव्यवस्थेला भोगावे लागतील.

सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी व्यवसायाचे योगदान (1999–2000 च्या किंमतीवर आधारित)

अ. क.	वर्ष	सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा सहभाग
1	1950–51	55.1
2	1970–71	44.3
3	1990–91	31.4
4	1999–00	25.0
5	2007–08	17.8
6	2008–09 (2004–5 च्या किंमतीवर)	17.2
7	2009–10 (2004–5 च्या किंमतीवर)	14.6
8	2010–11 (RE)	14.4

नोट : कृषी उत्पन्नात कृषी, पषुपालन, वाणिकी आणि मत्स्य व्यवसायातील उत्पन्नाचा समावेष आहे.

स्त्रोत : भारत सरकार, आर्थिक समीक्षा, 2010–11, RE संषोधित अनुमान

वरील सारणी वरुन आपल्याला असे दिसून येते की 1950–51 मध्ये देषाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी व्यवसायाचे स्थान सर्वात महत्वाचे होते. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी व कृषीवर आधारित व्यवसाय यांचा हिस्सा हा 55.1 टक्के होता तो त्यानंतरच्या काळात कमीकमी होत आज 14.4 टक्यांपर्यंत कमी झाल्याचे दिसून येते. अषा प्रकारे देषाच्या अर्थव्यवस्थेचे अतिषय महत्वपूर्ण असणाऱ्या या क्षेत्राकडे प्राधान्याने सरकारने लक्ष केंद्रीत करणे गरजेचे आहे. अन्यथा ही परिस्थिती अषीच राहिल्यास देषाला बेकारीच्या भिषण समस्येला सामोरे जावे लागेल व त्यामुळे देषात आर्थिक विषमता मोठया प्रमाणात निर्माण होवून सामाजिक उद्रेक व असंतोष निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरेल.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतेचे बदलते स्वरुप :

आज देषाच्या अर्थव्यवस्थेला कमालीची मरगळ आली आहे. देषात नोटबंदीचा घेण्यात आलेला निर्णय व त्यामुळे वित्तीय क्षेत्रात रोख उपलब्धतेची झालेली कमी, बॅंका मध्ये उघड झालेले मोठमोठे घोटाळे, वस्तु व सेवा कर यामुळे देषातील लघु व कुटीर उद्योगांवर झालेला विपरित परिणाम इत्यादी अनेक कारणांमुळे देषाच्या अर्थव्यवस्थेवर याचा प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसून येतो. यामुळेच सन 2019–20 मध्ये देषातील वस्तूंच्या विकीत झपाटयाने घट झाली आहे. याचे उदा. पहावयाचे झाल्यास चालू वित वर्षात षेवटच्या सहामाहीत वाहन विकीत 22.95 टक्कयांनी घसरली असल्याचे निरिक्षण मूडिजने नोंदविले आहे. विषेष बाब म्हणजे भारतीय षिखर बॅंक असलेल्या आर.बी.आय.ने देखील देषाची अर्थव्यवस्था धोक्यात आल्याचे संकेत दिले होते. त्यानुसार जुलै ते सप्टेंबर 2019 या तिमाही मध्ये देषाच्या जी.डी.पी. मध्ये 4.5 टक्के पर्यंत घट झालेली आहे. मागील काही तिमाही पासून देषाच्या जी.डी.पी. मध्ये झालेली घट ही अतिषय चिंतेची बाब असून त्यात सुधारणा करण्यासाठी बराच वाव आहे.

देशाच्या जी.डी.पी. मध्ये झालेला बदल (घट) दर्शक सारणी

जानेवारी, 2018 ते सप्टेबर 2019 पर्यंत

अ. क.	तिमाही चा कालावधी	तिमाही	देशाच्या जी.डी.पी. मध्ये झालेली घट
1	जनेवारी 2018 ते मार्च 2018	प्रथम 2018	8.00 टक्के
2	एप्रिल 2018 ते जुन 2018	द्वितीय 2018	7.00 टक्के
3	जुलै 2018 ते सप्टेंबर 2018	तृतीय 2018	6.60 टक्के
4	आक्टोबर 2018 ते डिसेंबर 2018	चतुर्थ 2018	5.80 टक्के
5	जनेवारी 2019 ते मार्च 2019	प्रथम 2019	5.80 टक्के
6	एप्रिल 2019 ते जुन 2019	द्वितीय 2019	5.00 टक्के
7	जुलै 2019 ते सप्टेंबर 2019	तृतीय 2019	4.50 टक्के

स्त्रोत : आज तक न्यूज, डिबेट–'कृषि से निर्माण सेक्टर तक सब धडाम', दि. 30/11/2019

- **स्पष्टीकरण :**

वरील सारणी वरुन आपल्या असे लक्षात येते की, सन 2018 मध्ये प्रथम तिमाही जानेवारी 2018 ते मार्च 2018 या कालावधीत देषाचा जी.डी.पी. 8.00 टक्के होता तो नंतरच्या प्रत्येक तिमाही मध्ये अनुक्रमे 7.00 टक्के, 6.6 टक्के, 5.8 टक्के पर्यंत कमी झाला आहे. त्यानंतर तो 2018 ची चतुर्थ तिमाही आणि 2019 ची प्रथम तिमाही या कालावधीत 5.8 टक्के पर्यंत स्थिर राहीला. त्यानंतर पुन्हा पुढील तिमाही मध्ये अनुक्रमे 5.00 टक्के व जुलै ते सप्टेबर 2019 मध्ये मागील सहा वर्षाच्या निच्चांक पातळीवर म्हणजे 4.5 टक्के पर्यंत कमी झाला आहे. यामुळे देषातील औद्योगिक उत्पादनात गेल्या काही महिण्यांपासून सातत्याने घट होत असून सप्टेबर व आक्टोबर, 2019 मध्ये औद्योगिक उत्पादन निर्देषांक अनुक्रमे उणे 4.25 टक्के व उणे 3.80 टक्के या निच्चांक पातळी पर्यंत कमी झाला आहे. यामुळे महागाई दरात सप्टेबर व आक्टोबर, 2019 मध्ये अनुक्रमे 4.60 टक्के व 5.50 टक्के पर्यंत वाढ झाली आहे.

देषाच्या विकास दरात घट झाल्यामुळे त्याचे अर्थवयवस्थेचा घटक असणाऱ्या अनेक क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. त्याला कृषी क्षेत्र हे देखील अपवाद असू षकत नाही.

- **निष्कर्ष :**

1. किंमत अनिश्चितता :

षेतकरी हा उत्पादनाच्या प्रकियेत संघटक असतो. परंतु त्याचे किंमतीवर नियंत्रण नसते.अर्थवयवस्थेत ग्राहकांच्या आवडीनिवडी, हवामान, याबाबी षेतमाल उत्पादनाच्या संदर्भात महत्वाच्या आहेत. षेतमालाच्या किंमतीवर प्रभाव टाणारे अनेक घटक आहेत. षेती उत्पादीत वस्तूंची किंमत अनिष्चितता असल्याने षेती उत्पादनात अनिष्चितता आढळून येते. षासकीय धोरणांचाही षेतमाल किंमतीवर प्रभाव दिसून येतो.

2. तांत्रिक अनिश्चितता : षेती उत्पादनात वाढ करण्यासाठी तांत्रिक बाबी उपयुक्त ठरतात. तांत्रिक प्रगतीमुळे षेतकऱ्यांना षेती नियोजनात बदल करावा लागतो. सुधारित बि–बीयाणे, नवीन यंत्रे, पीक संवर्धन उपाययोजना, या सर्व बाबी तांत्रिक बदलात समाविष्ट होतात. षेतकऱ्यांचे या संदर्भातील अंदाज चुकल्यास उत्पादनाच्या प्रकियेत जी अनिष्चितता निर्माण होते त्यास तांत्रिक अनिष्चितता असे म्हणतात. तांत्रिक अनिष्चिततेमुळे षेतकऱ्याला होणाऱ्या फायद्याचे प्रमाण बदलते.

3. साधनांची अनिश्चितता : षेतीचे पीक क्षेत्र वाढवित असतांना वेगवेगळया प्रकारचे निर्णय षेतकऱ्यांस घ्यावे लागतात. षेती करतांना लरगणारें षेतमजूर वेळेवर उपलब्ध होत नाही. षेती करण्यासाठी षेतमजूरांचे षहराकडे स्थलांतरण झाले असल्याने षेतमजूर वेळेवर उपलब्ध होत नाही. षेती करण्यासाठी भांडवलाची गरज असते. या भांडवलाच्या माध्यमातून बि–बीयाणे, अवजारे, खतांची खरेदी करावयाची असते, परंतू अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक मंदीमुळे चलनातील भांडवलाच्या पुरवठयात तुट निर्माण झाल्यामुळे वित्तीय संस्थांकडून वेळेवर कर्जरूपाने भांडवल उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे षेतीच्या उत्पादनात अनिष्चितता निर्माण होते. या षिवाय षेतीच्या साधनांच्या किंमती बाबतही अनिष्चितता असते.

4.उत्पादनाबाबत अनिश्चितता : षेती उत्पादनाच्या प्रकियेत नैसर्गिक आपत्ती हवामान, पिकांवरील रोगराई, पाऊस परिस्थिती, दुष्काळ, पुर यामुळे अनिष्चितता निर्माण होते. त्यास उत्पादनाबाबतची अनिष्चितता असे म्हणतात. मोठया प्रमाणात उत्पादन झाल्यानंतर षेती उत्पादीत मालाच्या किंमती घसरतात त्यामुळे षेतकऱ्यांना षेतमालाची योग्य किंमत मिळत नाही. अषा वेळी उत्पादन खर्च भरून निघत नाही. सरकार कडून अतिरिक्त उत्पादनामुळे मदत मिळत नाही. षेतकरी अषा परिस्थितीत आर्थिक अडचणीत येतो.

5. भाववाढीमुळे अनिश्चितता : भाववाड आणि भावघट या व्यापार चक्राच्या अवस्था आहेत. विविध षेतमालाच्या मागण्यासंबंधी अनिष्चितता असते. षेती क्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या आदानांच्या किंमती वाढल्यास अनिष्चितता निर्माण होते.

अषा प्रकारे अर्थव्यवस्थेत मंदी सादृष्य परिस्थिती, बेरोजगारीत दिवसेंदिवस होणरी वाढ, विदेषी भांडवलाची देषातील उद्योगातील गुंतवणूक कमी होणे, आर्थिक स्वरूपातील घोटाळे व अफरातफर इत्यादी अनेक कारणांनी देषातील भांडवलाच्या उपलब्धतेत जी घट, तुटवडा निर्माण झाला आहे त्यामुळे वरील दुष्परिणाम देषातील कृषी व्यवसायावर दिसून येतात. त्यामुळेच भारतीय अर्थव्यवस्थेत सूस्थी व मंदीची लाट दिसून येत आहे. यातून बाहेर पडण्यासाठी षेतकऱ्यांनी केवळ सरकारवर विसंबून न राहता स्वतः यावर खालील उपाय केल्यास या दृष्ट चकातून बाहेर निघता येऊ षकेल.

- **शिफारशी :**

1. शेती व्यवसायात विविधीकरण : षेती व्यवसायातील अनिष्चितता व धोके जास्तीत जास्त यषस्वी रीतीने टाळण्यासाठी षेती व्यवसायाच्या विविधीकरणाचा मार्ग योग्य ठरतो. षेता मध्ये एका पिका ऐवजी विविध पिकांची लागवड करणे, या संमिश्र प्रकारामुळे एखादे पिक बुडाले तरी त्याची भरपाई इतर पिकांकडून केली जाईल. षेती बरोबरच डेअरी उद्योग, पोल्ट्रिफार्म, भाजीपाला इत्यादींच्या साहयाने षेती क्षेत्रातील धोक्यांना व अनिष्चिततेला काही प्रमाणात कमी करता येईल.

2. लवचिकता : षेती व्यवसायात लवचिकता आणून त्या क्षेत्रातील धोकयांना आणि अनिष्चिततेला काही प्रमाणात तोंड देता येईल. बाजारात विविध धान्यांच्या किंमतीतील चढ– उतारा नुसार पिकांची रचना करणे, भाजीपाल्यास चांगली मागणी असल्यास दीर्घ मुदतीच्या पिका ऐवजी भाजीपाल्याच्या उत्पादनावर भर देणे याचा अर्थ षेती क्षेत्रातील ताठर धोरण न ठेवता लवचिक धोरण स्वीकारणे आवष्यक आहे.

3. योग्य पिकांची निवड : विविध पिकांच्या उत्पादनाचे प्रमाण, त्यांना लागणारा वेळ, उत्पादन व विकी खर्च, अनुभव इत्यादी बाबींचा अभ्यास करून योग्य अषा पिक पध्दतीची निवड केल्यास काही प्रमाणात तरी धोका व अनिष्चितता टाळता येणे षक्य आहे.

4. खेळते भांडवल : षेती क्षेत्रातील नैसर्गिक आपत्ती किंवा इतर स्वरूपाची आपत्ती आकस्मिक पणे येण्याची षक्यता असते. त्यातुन यषस्वीरीतीने बाहेर पडावयाचे असल्यास षेतकऱ्यांजवळ भरपूर खेळते भांडवल असणे अत्यावष्यक आहे.

5. मानवनिर्मित जोखिम कमी करणे : षेती व्यवसायामध्ये नेसर्गिक जोखमी सोबतच मानव निर्मित जोखमी निर्माण होतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने चोरी, हेतु पुरस्कर जाळपोळ, लूटमार, अफरातफर इ. चा समावेष होतो. अषा मानव निर्मित जोखिमेंचा विमा काढता येतो. त्याच प्रमाणे मानव निर्मित जोखमी पासून सुरक्षिततेसाठी उपाययोजना करता येतात.

6. पूरक उद्योगांवर लक्ष केंद्रीत करणे : षेती बरोबरच षेती पूरक व्यवसाय उदा. षेळी पालन, कुक्कुट पालन, दुग्ध व्यवसाय, षेतमाल प्रकिया इ. पूरक उद्योगांकडे षेतकऱ्यांनी लक्ष केंद्रीत केल्यास एका व्यवसायातून होणारा आर्थिक तोटा हा पूरक व्यवसायातून भरून काढण्यास मदत होवू षकते.

- **सारांश :**

ß षेती हा भारतात परंपरागत पध्दतीने केला जाणारा व्यवसाय किंवा केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून न पाहता विकसित देषाप्रमाणे एक उत्पन्न मिळविण्याचे साधन म्हणून पाहणे गरजेचे आहे. षेती मध्ये किती आदाने वापरावीत त्यामुळे षेती उत्पादनात वाढ होऊ षकेल हे पाहणे महत्वपूर्ण आहे. त्यासाठी षेतकऱ्यांनी सरकारवर अवलंबून न राहता स्वतः षेतीचे व्यवस्थापन करणे देखील गरजेचे आहे. त्याच प्रमाणे सरकारणे देखील यावर ठोस पावले उचलण्याची वेळ आली आहे. त्यासाठी सरकारणे कृषीवर आधारीत उद्योगधंद्यांची मोठया प्रमाणत स्थापना करण्याची वेळ आहे. त्याच प्रमाणे षेतकऱ्यांच्या षेतमालाला योग्य हमी भाव देऊन षेतमाल विपन व्यवस्थेच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडविणे आणि कृषी व्यवसायात आधूनिक तंत्रज्ञानाच्या व विकासात्मक कार्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. तेंव्हाच देषाच्या अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ असलेल्या कृषी व्यवसायाच्या उत्पादकतेत वाढ होवून षेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडून येणे षक्य आहे.

- **संदर्भ :**

- कवि मंडन, 'कृषी अर्थषास्त्र', मंगेष प्रकाषन नागपूर, 1998 पृ.क. 11
- डॉ. जी. एन. झामरे, 'भारतीय अर्थषास्त्र' पिंपळापूरे ॲन्ड पब्लिषर्स, नागपूर 2010 पृ.क. 135
- डॉ. रामेष्वर भिसे, ' प्रषांत पब्लिकेषन, जळगांव 2011 पृ.क. 125
- जे. पी. मिश्रा. लेख– 'कुरुकक्षेत्र', मासिक, डिसेंबर 2019 अंक : 2, प्रधान संपादक– राजेंद्र चौधरी, नवी दिल्ली. पृ.क. 5
- डॉ. गंगाधर कायंदे पाटील, कृषी अर्थषास्त्र, चैतन्य पब्लिकेषन्स, नाषिक 2008
- आष्विनी महाजन, भारतीय अर्थषास्त्र, एस.चन्द एण्ड कंपनी लि.,नई दिल्ली, 2008 पृ.क.482
- भारत सरकार, आर्थिक समीक्षा, 2010–11, RE संषोधित अनुमान
- लेकमत न्यूज पेपर, 14/12/2019 पृ.क. 9
- आज तक न्यूज समाचार, डिबेट–वार षनिवार, दि. 30/11/2019 वेळ संध्या. 5.00 ते 5.30
- www.nmu.ac.in
- www.wikipedia.org

❑❑❑

Associated & Indexed at:

- Impact factor services for international journals (I.F.S.I.J.)
- International Innovative Journal Impact Factor
- Cite Factor (Academic Scientific Journals)
- Academic Resource Index (Research Bib)
- International scientific indexing (ISI)
- Scientific Indexing Services
- Global Impact Factor
- Infobase Index
- COSMOS
- DIIF

SCHOLARS IMPACT

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

www.scholarsimpact.com

ISSN 2394 -7632
EISSN 2394 -7640

Deshmukh Publication Pvt.Ltd.

Printed & Published by
Dr. M. Talib Deshmukh & Edited by Dr. M. Raghib Deshmukh,
"Deshmukh Publication Pvt. Ltd." Beside Deshmukh Hospital,
Millat Colony, Khamgaon Dist. Buldana (Maharashtra) India – 444303
Email: scholarsimpact@yahoo.com, ragibdeshmukh@gmail.com,
Website: www.scholarsimpact.com
Cell No. : +91-9422926544 , +91-7972780976